

रेडियोसँग सहयात्रा

देवराज हुमागाई

मैले पहिलो पटक कहाँ र कहिले रेडियो सुनेँ भन्ने कुरा मेरो मस्तिष्कले स्पष्ट ठम्याउन सकेको छैन । म सानो हुँदा रेडियो सुनेर लयमै गाउन सक्नेगरी केही अंश कण्ठस्थ भएको गीत भने मलाई याद छ । गायक कुमार बस्नेतको 'लैबरी लै, लैबरी लै, गाउँका ठिठी सबैलाई, हेलाँमा गर्छन् हामीलाई' भन्ने बोलको गीत थियो त्यो । म अन्दाज गर्न सक्छु, मेरो स्कूले जीवन सुरु हुनुअगाडि नै म त्यो गीत गाउने गर्थेँ । २०३४ सालमा मकवानपुर जिल्लाको आमभञ्ज्याङ् गाविस (ऊबेलाको गाउँपञ्चायत) स्थित चेपाङ डाँडा भन्ने ठाउँमा मेरो जन्म भएको हो । म जन्मनुअगाडि नै हाम्रो परिवार मूल घरबाट छुट्टिइसकेको थियो । म एक वर्षको पुग्दा नपुग्दै त्यस डाँडाबाट हामी त्यसैको फेदी धादिङ्ग गाउँमा भरेका थियौँ जहाँ अभैँ हाम्रो बसोवास छ । पाँच वर्षको उमेरमा म घर नजिकैको स्कूलमा भर्ना भएपछि मेरो दिनभरिको समय स्कूलमै बित्ने भयो । मेरा बाका छ, दाजुभाइमध्ये ठाहिला र कान्छा काका मूलघरमै हजुर्बा हजुरआमासँग बस्नुहुन्थ्यो । मेरो घरबाट मूलघर जान त्यस्तै २०-२५ मिनेटको बाटो हिँड्नु पर्छ । आफू एकलै

जान नसके पनि बा, दाजु तथा काकाहरूको पछि लागेर म त्यहाँ जाने गर्थे । आफ्नो घरमा रेडियो नभए पनि मूल घरमा जापनिज 'नेशनल पानासोनिक' रेडियो थियो, जुन अद्यापि बजिरहेकै छ । त्यसैबाट मैले पहिलो पटक रेडियो सुनेहुँला भन्ने अन्दाज गर्न भने मलाई गाह्रो पर्दैन । किनकि मेरो छिमेकमा त्यति बेला एकाध घरमा रेडियो भए पनि मेरालागि त्यो सुलभ थिएन ।

म मात्र होइन हाम्रो मूलघरमा वरिपरिका अरू केही मानिसहरूको पनि सधैं जमघट भइरहन्थ्यो । एक हिसावले वरिपरिका मानिसहरूका लागि गफ गर्ने र रेडियो सुन्ने थलो थियो त्यो । जब म त्यस्तो जमघटमा पुग्यँ, सबैजना मलाई कुमार बस्नेतको त्यही गीत गाउन लगाउँथे । मेरो नाम नै कुमार बस्नेत राखिदिएका थिए उनीहरूले । यो प्रसङ्गबाहेक त्यति बेला र त्यसपछिको लामो समय (आफ्नो घरमा रेडियो नआउञ्जेल) सम्म रेडियोसँग जोडिएको अन्य कुनै घटना मलाई याद छैन । न त रेडियोबाट बच्ने अरू गीत वा कार्यक्रम नै याद छ ।

निम्न मध्यमवर्गीय कृषक परिवारको रूपमा जीवन गुजारा गरिरहेका हामी र गाउँका हामी जस्तै धेरैका लागि चालीसको दशकसम्म पनि रेडियो प्राथमिकताबाहिरको वस्तु थियो । त्यति बेला पनि रेडियो विलासिता र सम्पन्नताको प्रतीक नै मानिन्थ्यो । नयाँ रेडियो किनेर ल्याउँदा होस् वा मेला/पर्व जाँदा, आफूलाई सम्पन्न छु भनी देखाउन काँधमा रेडियो भिरेर हिँड्थे मानिसहरू । समय बित्दै जाँदा गाउँमा चिया तथा किराना पसल चलाउने सानातिना व्यापारीहरू बढ्दै गए । तीमध्ये धेरैको पसलमा रेडियो बजेकै हुन्थ्यो । मेरो मूलघरको रेडियोसँग सङ्गत छुटेपछि लामो समयसम्म रेडियो सुन्ने वास्ता मलाई भएन । त्यसो त पहिले पनि म त्यति हुरुक्क कहाँ हुन्थेँ र ? चारपाँच कक्षामा पढ्दाताका स्कूलमा सहपाठीहरू रेडियोबारे चर्चा परिचर्चा मात्र गर्दैनथे, रेडियोमा बच्ने गीत तथा विभिन्न किसिमका विज्ञापनहरू बेञ्च ठोकेर चिच्याई चिच्याई गाउँथे । सहपाठीहरूले रेडियोबारे चर्चा परिचर्चा गर्दा आफू टुलुटुलु टोलाउनु बाहेक अरू विकल्प थिएन । अर्कातिर मेरो छरछिमेकमा रेडियो बाक्लिन थालेको थियो । त्यसपछि त मलाई पनि रेडियोसँग नजिकिने रहर जाग्न थाल्यो तर विडम्बना, आफ्नो घरमा रेडियो थिएन ।

२०४५ सालमा दाजुले एसएलसी पास गरेलगत्तै गाउँको स्कूलमा प्राथमिक शिक्षकका रूपमा जागिर खानुभयो । त्यसबेला प्राथमिक विद्यालयस्तरका तालिम अप्राप्त शिक्षकलाई अनिवार्य रेडियो शिक्षक शिक्षण तालिम दिइन्थ्यो । साथै शिक्षा कार्यालयले प्रशिक्षार्थी शिक्षकहरूलाई केही सहूलियत दरमा रेडियो पनि

उपलब्ध गराउँथ्यो । त्यसै सिलसिलामा हाम्रो घरमा पहिलोपल्ट रेडियो भित्रियो । चार व्याट्री लाग्ने, इण्डियन फिलिप्स कम्पनीको मध्यम साइजको रेडियो थियो त्यो । बजार मूल्य रु. १३/१४ सय जति भएपनि त्यो रेडियो आधाआधी मूल्यमा प्राप्त भएको कुरा मैले सुनेको थिएँ । तालिम शिक्षकहरूको घर रेडियो हेरेपछि सजिलै छुट्ट्याउन सकिन्थ्यो । किनकि तालिमका लागि बाँडिने रेडियो सबै एकै किसिमका र अरूकहाँ भन्दा भिन्नै थिए । मलाई सम्झना छ त्यति बेला हाम्रो जस्तै रेडियो गाउँमा अरूका घरमा पनि थियो ।

शिक्षण तालिमका लागि सहूलियत दरमा बाँडेको रेडियो त्यही कार्यका लागि कति उपयोग हुन्थ्यो भन्ने कुराको उदाहरणका लागि हाम्रै घरमा हेरे पुग्थ्यो । दाजुको स्कूल चारबजे छुट्टी हुन्थ्यो । स्कूलबाट घर आइपुग्नु मात्र एक घण्टा हिँड्नु पर्दथ्यो । घरमा आइपुग्नेबित्तिकै त्यही दिन बेलुकाको कलेज भ्याउन पुनः डेढ घण्टाभन्दा बढी हिँडेर हेटौँडा पुग्नु पर्दथ्यो । रेडियो शिक्षक शिक्षण तालिम कार्यक्रम भने साँझ ५:३० बजे प्रसारण हुन्थ्यो । दाजुलाई उक्त कार्यक्रम सुन्ने फुर्सद कहिल्यै हुन्नथ्यो । त्यसमा दाजुलाई कतिको चिन्ता हुन्थ्यो कुन्नि ? म भने दाजुले कार्यक्रम सुन्न नभ्याएकोमा मनमनै पिरोलिन्थेँ । कारण तालिमको अन्तमा लिइने परीक्षामा प्रशिक्षार्थी फेल भएमा रेडियो जफत गर्ने कुरा मैले कता कताबाट सुनेको थिएँ जुन असत्य रहेछ । कतै उक्त कार्यक्रम सुन्न नपाएर दाजु फेल हुँदा हातको रेडियो फुत्कने हो कि भन्ने डरले ममा डेरा जमाएको थियो ।

जे होस् रेडियो आएपछि घरमा छुट्टै किसिमको रौनक थपिएको महसुस हुन थाल्यो । समाचारको त आफूलाई त्यति मतलब थिएन तर रेडियोबाट अरू जे बजे पनि रमाइलै लाग्ने बेला थियो त्यो । अझ विशेष गरी रूपक, नाटक र प्रहसन भनेपछि त हरुकै । हरेक आइतबार र बुधबार साँझ प्रहरी कार्यक्रममा आउने रूपकदेखि कृषि कार्यक्रममा बग्ने 'जेटीए र बूढी आमैको गन्थन'; शनिबार दिउँसो बग्ने नियमित नाटकदेखि दशैं तिहार र सार्वजनिक विदाहरूमा बग्ने विशेष नाटक, हत्तपत्त उम्कनै पाउँदैनथे । कथा, नाटक आदिमा मेरी आमालाई पनि पहिल्यैदेखि विशेष रुचि थियो । उहाँबाट मैले सानैदेखि धेरै कथाहरू सुन्दै आएको थिएँ र म पनि आफूले पाठ्यपुस्तक वा अन्य विभिन्न पुस्तकहरूमा भेटेसम्मका कथा, नाटकहरू सुनाउने गर्थेँ । यसरी आमालाई कथाहरू सुनाउन पाउँदा निकै आत्मसन्तुष्टि मिलेको महसुस हुन्थ्यो मलाई । मेरो दाजु र दिदी पनि लगभग त्यही स्वभावको हुनुहुन्थ्यो । वास्तवमा उहाँहरूकै सिको गरेको थिएँ मैले पनि । यसकारण हाम्रो घरमा रेडियोबाट बग्ने यस्ता नाटकको नियमित श्रोता आमा र म थियौँ । रेडियोमा प्रसारित कुनै राम्रो

कार्यक्रम या नाटक आमाले सुन्न पाउनुभएन भने मलाई खल्लो महसुस हुन्थ्यो । सुरुसुरुमा रेडियोबाट हरेक शनिबार राती ८:१५ बजे प्रसारण हुने चौतारी कार्यक्रमले पनि हाम्रो परिवारका सबै जनालाई खुबै तानेको थियो । सर्वसाधारणलाई प्रत्यक्ष सहभागी गराई प्रायः भ्याउरे भाकाको लोकगीत गाउन लगाइने उक्त कार्यक्रम सुन्न केही छिमेकीहरू पनि हाम्रो घरमा जम्मा हुन्थे । पाण्डव सुनुवारको प्रस्तुतिले यो कार्यक्रमलाई निकै रोचक बनाएको महसुस हुन्थ्यो । एक पटक सुनुवारले “टोपी ओढेर आउने भाइको नाम चैं के प्यो नि ?” भन्दै चौतारी कार्यक्रमका एक सहभागीलाई प्रश्न गर्दा हामी सबैजना मरीमरी हाँसेका थियौं । ‘टोपी ओढेर’ भन्ने शब्द निकै घत लाग्दो र अनौठो थियो हाम्रा लागि । किनभने हाम्रातिर ‘टोपी ओढ्ने’ भनिँदैन ‘टोपी लाउने’ भनिन्छ ।

२०४५/४६ सालतिर रेडियो नेपालबाट बज्ने कार्यक्रममध्ये बाल कार्यक्रम तथा शनिबारको फोनइन कार्यक्रम पनि मलाई निकै मन पर्थे । स्कूलबाट छुट्टी भएर घर आएपछि प्रायः गाई गोठालो जानुपर्ने हुनाले सधैं बाल कार्यक्रम सुन्न पाउन्नथेँ म । शुक्रबार भने चाँडै गाई बाँधेर भए पनि यो कार्यक्रम सुन्न आइपुरथेँ । किनकि उक्त दिन बाल कार्यक्रममा बाल प्रतिभाहरूको विभिन्न रचनाहरू उनीहरूकै स्वरमा प्रसारण हुन्थ्यो, जुन मलाई ज्यादै मन पर्दथ्यो । काठमाडौँमा बस्ने मेरो ठूलो मामाकी कान्छी छोरी (रामलक्ष्मी दिदी) पनि उक्त कार्यक्रममा बेला बेलामा भाग लिनुहुन्थ्यो । त्यसबेला त भन्नु मेरो शान नै अर्कै हुन्थ्यो । रेडियोबाट आफन्तको स्वर सुन्न पाउँदा खुसी र रमाइलो नलान्ने कुरै भएन । त्यस्तै प्रसङ्ग अर्को पनि छ । एक दिन छिमेकीको घरमा बसेर रेडियो नेपालको फोनइन कार्यक्रम सुन्दै गर्दा एउटा परिचित स्वर सुनियो । ठूलो मामाकी माहिली छोरी (ज्ञान्दिरा दिदी) ले उक्त कार्यक्रममा फोन गरेर हाम्रै लागि कुनै गीत ‘डेडिकेट’ गर्दै हुनुहुँदोरहेछ । त्यति बेला उक्त कुरा आमालाई सुनाउन छिमेकीकहाँ बाट कुदेर एकै सासमा म घर आइपुगेको सम्झँदा अहिले पनि हाँसो उठ्छ ।

२०४६ सालमा जनआन्दोलन सुरु हुँदा म सात कक्षामा पढ्थेँ । त्यति बेला वा, दाजुको सिको गर्दै म पनि कहिलेकाहीं समाचार सुन्ने भइसकेको थिएँ । समाचार र विभिन्न अन्तर्वार्ताहरूमार्फत रेडियोले गरेको पञ्चायतको पक्षपोषण र आन्दोलनकारीका विरुद्ध यसले प्रयोग गर्ने भाषा र गाली गलौज सुन्दा ममा समेत यी आन्दोलनकारीले देशलाई सर्वनाश गर्ने भए भन्ने गहिरो छाप बसेको थियो । राजनीतिमा के राम्रो के नराम्रो, मलाई केही थाहा थिएन तर रेडियो सुनेकै भरमा ममा आन्दोलनकारीविरुद्ध एक किसिमको घृणा पैदा भएको थियो ।

किनकि रेडियोले भनेको भुटो हुँदैन भन्ने कुराले मेरो मस्तिष्कमा जरो गाडेको थियो । जब गाउँका केही युवाहरूका साथसाथै मेरो दाजु स्वयम् पनि पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध स्कूल र गाउँ पञ्चायत भवनका भित्ता भित्तामा नारा लेख्दै हिँडेको थाहा भयो अनिमात्र मलाई रेडियो पनि भुटो बोल्दो रहेछ भन्ने लाग्यो । किनकि रेडियोभन्दा अझ बढी मलाई आफ्नो दाजुप्रति विश्वास थियो— उहाँ नराम्रो काममा लाग्नु हुन्न भन्ने ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछाडि गाउँघरमा राजनीतिक गतिविधिले तीव्रता पाउँदै जान थाल्यो । बेला बेलामा हुने राजनीतिक दलका भाषण, जुलुस अनि स्कूलमा विद्यार्थी सङ्गठनका चलखेल र गतिविधि हेर्दाहेर्दै ममा पनि विस्तारै राजनीतिक चेत खुल्न थाल्यो । भनाँ, देश विदेशका घटना तथा वस्तुस्थिति जान्ने उत्सुकता बढ्न थाल्यो । त्यसका लागि रेडियोबाट प्रसारण हुने समाचार तथा समसामयिक विषयका कार्यक्रमहरू मेरालागि उपयुक्त माध्यम बन्न पुगे । विशेष गरी बिहान बेलुका सात बजेको रेडियो नेपालको समाचार, कार्यक्रम *घटना र विचार* तथा बीबीसी नेपाली सेवा मेरालागि प्रमुख रुचिका विषय बने । अन्य व्यक्तिहरूको लहरमा बसेर सूचनामूलक कार्यक्रम पनि सुन्ने भएँ म । बेलुका सात बजेको समाचार र *घटना र विचार* प्रसारण हुने बेलामा त्यो सुन्लाई हाम्रो घर नजिकको बजारको एक पसलमा ठूलै भीड जम्मा हुन्थ्यो । मेरो उमेरका थोरै मात्र हुन्थ्यौँ । बाँकी सबै हामीभन्दा वरिष्ठ व्यक्तिहरू हुन्थे । घरमा रेडियो नभएर त होइन, सबै जना भेला भएर ती कार्यक्रम सुन्नुको मजा अर्कै हुन्थ्यो । त्यसैले सबै आ-आफ्नो घर बिसिएर त्यहाँ जम्मा भएका हुन्थे । सुनिसकेपछि विभिन्न व्यक्तिहरूको राजनीतिक तर्क-वितर्क चल्थ्यो त्यहाँ । आफूलाई खाँटी काङ्ग्रेस वा खाँटी एमाले हुँ भन्थान्नेहरूबीच रोचक राजनीतिक दोहोरी चल्थ्यो । समाचार र *घटना र विचार*ले त्यस्ता तर्क-वितर्कका लागि ताजा मसला प्रदान गर्दथ्यो सायद ।

यसरी घरमा रेडियो आएको सुरुताका रूपक, नाटकलगायत मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम सुन्न मात्र विशेष रुचि राख्ने मलाई समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रमले पनि तान्न थाल्ये । *घटना र विचार* कार्यक्रमका प्रथम सञ्चालक पुरुषोत्तम दाहालको “नमस्ते प्रिय श्रोताहरू कार्यक्रम *घटना र विचारबाट*” भन्ने जोसिलो उद्घोष अझै पनि मेरा कानमा गुञ्जरहेको आभास हुन्छ । दाहालको प्रस्तुति र शैली मलाई साह्रै मन पर्दथ्यो । उक्त टोली परिवर्तन भएर नयाँ टोली आएपछि निकै दिनसम्म *घटना र विचार* कार्यक्रम खल्लो लागेको थियो मलाई ।

तुलनात्मक रूपले हाम्रो घरमा रेडियो धेरैजसो समय मेरै हातमा हुन्थ्यो । पढ्दा पनि आफूसँगै छेउमा रेडियो राखेर बजाउनु मेरो सोख थियो । आफूले

चाहेका बखत रेडियो सुन्न मलाई कतैबाट रोकटोक थिएन । वरु रेडियोमा छिटो छिटो ब्याट्री सिद्धिने समस्याले भने मलाई खुबै पिरोल्ने गर्दथ्यो । हाम्रो गाउँमा २०५५ सालसम्म बिजुली पुगेको थिएन । तसर्थ त्यसभन्दा अघिसम्म ब्याट्रीबाटै रेडियो बजाउनु पर्दथ्यो । एक पटकमा चारचारओटा ब्याट्री लाग्ने, त्यो पनि १०-१५ दिनभन्दा बढी टिक्दैनथ्यो । रेडियोमा ब्याट्री फेरेर साध्य थिएन । यो हाम्रो मात्र नभई घरमा रेडियो हुने जति सबैको साभ्ना चिन्ताको विषय बन्दो रहेछ । हामी स्कूलका सहपाठीहरूबीच कुराकानी हुँदासमेत कहिलेकाहीं यही विषयले प्रवेश पाउँथ्यो । ब्याट्रीलाई लामो समयसम्म टिकाउने उपायबारे सबैले आ-आफ्ना धारणा राख्थे । कोही ब्याट्री सकिएपछि घाममा सुकाउनु पर्छ भन्थे, कोही तातोपानीमा हालेर उमाल्दा अरू दुईचार दिन बज्छ रे भन्थे । आफूले सुनेका सबै उपाय प्रयोग गर्थे म । उमाल्दा त होइन, सुकाएर भने केही घण्टा काम दिन्थ्यो फेरि ।

२०५० साल माघमा मैले एसएलसी परीक्षा दिएँ । एउटा विद्यार्थीको जीवनमा एसएलसी परीक्षा दिएर परिणाम कुर्दाको समय एक हिसावले फुर्सद र चैनको समय हो । स्कूले जीवनबाट फुर्सद नपाएका विद्यार्थीहरूको लागि साँचेर राखेका धोको पुऱ्याउने सानो मौका पनि हो यो । मन लागेको स्थानमा घुम्न जाने, कम्प्युटरलगायत आवश्यक विभिन्न तालिमहरू लिने आदि गरेर उक्त समयको उपयोग गर्छन् विद्यार्थीहरू । आफूलाई गीत सङ्गीतको नै विशेष रुचि थियो । यसो साथीभाइको जमघटमा गाउन पनि मन लाग्थ्यो । त्यसैले त्यो फुर्सदको समयमा मलाई चाहिँ रेडियोमा बजेका र आफूलाई मन परेका गीतहरू सार्ने लहड चल्थो । अनि त के थियो र कापी कलम ठीक पारेर राख्यो, रेडियोमा आफूलाई मन पर्ने गीत बज्यो कि सार्न थालिहाल्यो । रोकन मिल्दैन, दोहोऱ्याउने होइन । एउटा गीत पूरै सार्न पनि दुईतीन पटक प्रसारण हुञ्जेल कुनुपर्थ्यो । त्यसरी दुईतीन पटक लगाएर सारेको गीतहरूको सङ्ख्या एकसयको हाराहारीमा थियो । गीतहरू प्रायः आधुनिक, पप र नेपाली चलचित्रका हुन्थे । ती गीतहरू मैले एउटा रातो डायरीमा सफासँग सारेको थिएँ । त्यो डायरी पछिसम्म मेरालागि मात्र नभएर गाउँका अरू साथीहरूका लागि समेत पिकनिक या कतै जाँदाको लागि उपयोगी भएको थियो । मसँग त्यो डायरी माग्न आउँथे उनीहरू । यसरी स्कूले जीवनको अन्ततिरसम्म आइपुग्दा एक प्रकारले गीत सङ्गीतको 'दिवाना' भइसकेको थिएँ म । नेपाली गीतहरू (शास्त्रीयबाहेक) त मन पर्थ्यो नै हिन्दी गीतहरू पनि राम्रा लाग्थे । हिन्दी गीतका शब्द र भाव नबुझे पनि स्वर र सङ्गीत भने नेपाली गीतका भन्दा मीठा लाग्थे ।

एसएलसीको परिणाम आएपछि म कलेज पढ्न काठमाडौं आएँ । त्यसपछि रेडियोप्रतिको मेरो भुकावमा केही कमी आयो । गीत सङ्गीत तथा मनोरञ्जनबाट सूचनातर्फ आकर्षित मेरो मनमा रेडियो नेपालप्रति विस्तारै विकर्षण पैदा हुँदै गयो । रेडियो नेपालका समाचारमूलक कार्यक्रमहरूमा प्रत्यक्ष राजनीतिक आग्रह वा पूर्वाग्रहले नै स्थान ओगट्दै जानु प्रमुख कारण थियो । २०५४ सालपछि नेपालमा निजी रेडियोहरूको प्रवेश भएपछि आजकल तिनै रेडियोहरूबाट म आफ्नो सूचनाको तिर्खा मेटाउँदै आएको छु । रेडियो नेपालको सङ्गतमा कमी आए पनि रेडियोसँग मेरो सहयात्रा टुटेको छैन ।